

DESTANA DERWÊŞÊ EVDÎ Û EDÛLÊ JI ALÎYÊ HELWESTÊ ETNÎK Û DÎNÎ VE¹

Dr. Hikmettin Atli

Beşa Ziman û Çanda Kurdî- Enstîtuya Zimanên Zindî- Zanîngeha Mardin Artuklu/Turkîya

PUXTE:

Destanên netewî ji alîyê derbirîna nasnameyên civakî ve gelekî giring in ku em bi rêya vekolîna li ser wan di heqê civakê de digihîjin pêzanînan. Ev cure pêzanîn herçendî ku ne wekî dokumetnên dîrokî mezbût bin jî ew bi rengekî; meylên hîsî, hêvî, tegihîştina rabirdûyê û texeyulên dahtûyê yên wê koma civakî nîşanî me didin. Çawa ku di nava civakê de tebeqeyên dînî, çînî, zayendî, etnîk derdikevin pêş me wisa jî em dibînin ku metnên destanan vê pir rengîya civakê didin der. Her destan, hem ji demên berî xwe hem jî ji dema xwe gelek taybetmendîyên civakî dihevin û wan neqlî dahatûyê dike. Lewma jî vekolîna li ser metnên destanan di heman demê de vekolîneke li ser civakê ye jî. Bi rêya xwendin û vekolînên analîtîk yên li ser van metnan em di heqê refleksên wê civakê de jî digihîjin gelekî agahîyan. Di vê xebatê de em ê di vê çarçoveyê de bere xwe bidin çend varyantên Destana Derwêşê Evdî û Edûlê û hewil bidin nîşan bidin ku ev cure metnên folklorî çawa dibin meydana îdîayên nasnameyî yên civakan. Ev varyantên ku em ê vekolîna xwe li serê bikin ji nava civaka kurdên misilman û kurdên êzîdî hatine berhevkirin.

Peyvên Serekî: *Folklor, destan, kurd, êzîdî, etnîsîte, dîn, nasname.*

Destpêk:

Berhemên folklorî herçendî ku aliyekî wan yê edebî û estetîk hebin jî ji bo têgihîştineke tam divê ew bi tenê ji alîyê edebî û estetîk ve neyên nirxandin. Li gorî Lutz Rohrich; berhemên folklorî divê di nava wê sîstema çandî de bêne nirxandin ku ew ji navê derketine. Çand sîstemên watedayînê ne. Yanê metna ku tê xwendin, berhema ku tê îcrakirin di nava wê çandê de li gorî temen, cinsiyet û aîdyetên etnîk tê watedarkirin²

“Faraziye ya giştî ev e ku folklorê civakê, hin taybetmendîyên derbarê wê civakê de diherîne, lewre ku aydê wê civakê ye an jî ji aliyê wê civakê ve hatiye durustkirin. Taybetmendîyên xwerû yên civakê ku di nava berhema folklorê de derdîçin, esasen mijarên veşarî ne.”³

Di berhemên folklorî yên mîna destanan de ev taybetmendî bi piranî bi avaniya wê civakê ve girêdayî ne ku civak ji wan hêmanan pêk hatiye an jî hebûna xwe ya konjektorî ya li ser rûyê zemîn li gorî wan taybetmendîyan watedar kiriye. Di destanan de ev yek wekî temsîl an jî sembol derdikevin pêş me. Ev temsîl carina dibe ku di şexsê takekesek honakî de şênber bibin û carina jî dibe ku bi rêya derbirîna hin kodên civakî derbiçin. Esasen her lehengê destanan bi vî rengî temsîla beşeke civakê an jî fikriyateke civakê dikin. Lewre komînikasyona di navbera lehengên destanan de di heman deme de

komînîkasyona navber-civakî ye jî. Civak bi hev re an jî tebeqeyên civakî bi hev re bi rêya berhemên folklorê di nava komînîkasyonê de ne. Ev di heman demê de nîqaşeke civakî ye ku folklor an jî cureyên cuda yên vegotinê têne bikaranîn. Carina tê dîtin ku ev dibe komînîksyoneke navber-çandî an jî herêmî. Her guherîna di metna folklorê de ku li gorî herêm an jî çandên cuda derdikevin pêş me, di heman demê de bersivê in, ji bo ya ku jê hatiye wergirtin. Lewre ew mohra xwe ya çandî tevî nêrîna xwe ya dinyayê li wê vegotinê dixin.

Li gorî Bauman, folklor, gelek taybetiyên ji hev cuda di nava xwe de dihevine ku ev yek bi ser aîdiyetên etnîk, dînî, çînî û zimanî ve ne. Û folklor dibe alîkar ku temsîla kolektîf ya civakên homojen derkeve. Berhemên folklorê di nava sîrkulasyonê de bi vî rengî de ne.⁴

*“Tê dîtin ku folklor di nava têkiliyên hem sîmetrîk hem jî asîmetrîk de ye. Endamên hin koman an jî endamên hin kategoriyên civakî, li ser bingeha nasnameya ku parve dikin, dikarin bi hinên din re bikevin dan û stendina folklorê.”*⁵

Herçendî ku bi rengekî xwezayî folklor û berhemên folklorê meydana îdîayên nasnameyî bin jî di sedsalên dawîn da bi îdeolojîkbûna xebatên folklorê ve girêdayî bi taybetî girêdayî nasnameya netewî gelekî berhemên folklorê hatine manîpulekirin û ji nû ve hatine organîzekirin.

Yek ji fikra ku bandoreke mezin li folklorê kiriye, netewîtî ye. Bikaranîna folklorê ji bo nasnameyên konjektorî û demî yên polîtîk, carina lêkolerên folklorê jî ber bi tesewirên xelet ve biriye. Li vê derê em behsa folklorê xwezayî ya civakê nakin. Helbet di wir de hîsên etnîk û çandî hene. Li vê derê em behsa folklorê tenzîmkirî an jî bikaranîna wê li dû hin mebestên serdemî û konjektorî dikin ku vê yekê di heman demê de di xebatên folklorê de xitimandinekê pêkaniye.

*“Mixabin carina folklor li şûna gerdûnîbûnê bêtir, wekî reklama neteweperestiyê hatiye îstîsmarkirin. Mînakî Brayên Grimm vê yekê nîşan dide. Bi rastî pir tiştên ku wan li miletê alman kirine mal, di nava gelekî miletên dî de jî hene.”*⁶

Vladimir Propp balê dikêşe ser taybetmendiya îdeolojîkbûn û konjektorîbûna fenomena folklorê.

*“Folklor, dîsîplîneke îdeolojîk e. Armanç û rêbazên wê, li dû nêrînên giştî yên wê heyamê têne diyarkirin. Dema ku nêrîneke total ji holê radibe, prensîbên vekolînê ku ji aliyê wê nêrîna total ve hatine diyarkirin jî hunda dibin.”*⁷

Wekî ku em ji van nêrînan jî têdigihîjin, di meseleya folklor û nasnameyê da du alîyên giring hene. Yek jê ew e ku di keresteyên folklorê de bi awayekî xwezayî em rastî nîşaneyên nasnameyî yên civakê tên û ev yek rasteqînîyeke fenomena folklorê ye û ya dî jî ji nû ve organîzekirina berhemên folklorî ye ku ev bi mudaxeleyên dû re hatine kirin û li derveyê prosesa xwezayî ya berhemên folklorê ye.

1. Destana Derwêşê Evdî û Edûlê

Destana Derwêşê Evdî û Edûlê, ji alîye temsîlên nasnameya etnîk û dînî ve yek ji destana herî giring e. Ev destan çawa ku ji alîyekî ve bêsînoriya têgiha evînê nîşanê me dide wisa jî hem sînorên di navbera civaka kurdan de hem jî sînorên di navbera civaka kurd û civakên dî de bi me dide nasîn. Bi rêya vê destanê em dibînin ku beşên cuda yên ku civaka kurdî pêk tînin xwe di nava tevdehiya civaka kurdî de çawa pênase dikin û li hember civakên reqîb çawa helwestê nîşan didin. Herêma ku destan an jî bûyerên destanê lê qewimî ne, ji aliyê pirrengiya temsîlên civakî ve gelekî giring e. Li vê herêmê

beşên giring yê ku civaka kurd pêk tînin, wekî kurdên êzîdî û kurdên misilman hene. Herwiha ji ber ku herêmeke ser-sînori ye jî li hember van herdu beşên civaka kurdî, civakên mîna ereb û turkmen jî hene. Atmosfera destanê li derdora têgihên ku îşaret bi nasnameya kolektîf dikin, wekî eşîr, millet û dîn, hatiye honandin. Di metna destanê de em vê realîteya ser erdî bi aşkerayî dibînin.

Di vê xebatê de em ê çend varyantên cuda yê vê destanê bidin ber hev ku hin ji van varyantan jî herêmên kurdên êzîdî hatine berhevkirin û hin ji van jî ji herêmên kurdên misilman. Tê dîtin ku her beşa civakî dema ku vê destanê ji nû ve îcra dike, eynî wekî ku di destanê de derdikeve pêş me, îcraya xwe li gorî kodên xwe yê etnîk û dînî pêk tîne.

Di beşa yekem ya gotarê de em ê varyantên destanê yê ku ji nava civaka kurdên êzîdî hatine berhevkirin vekolin. Ev varyant ji nava êzîdîyên Kafkasyayê (Celîlê Celîl û Ordîxanê Celîl⁸) û êzîdîyên herêma Şengalê (Xeyrî Şengalî⁹, Ömer Uluçay¹⁰) hatine berhevkirin. Di vê beşê de em ê hewil bidin têbigihîjin ku civaka êzîdî dema ku vê metna zargotinî îcra dike, helwestên xwe yê nasnameyî çawa dide der. Cudabûna baweriyê bandoreka çawa li ser tercîhên wan yê nasnameya hevpar dike? Ew xwe li hember civaka kurdên misilman û li hember civakên wekî ereb û turk çawa pênasê dikin?

Di beşa duyem de, em ê varyantên destanê yê ku ji nava civaka kurdên misilman hatine berhevkirin vekolin. Em ê di vê beşê de hewil bidin nişan bidin ku civaka kurdên misilman vê destana ku tê de mohreka aşkera ya êzîdîyatîyê heye çawa şirove dike, xwe di asta etnîk û dînî de li ku derê bicih dike û herwiha nêrîna xwe ya li civaka kurdên êzîdî û civakên ereb û turk çawa dide der.

Di vê beşê de jî em ê sê varyantê jî herêmên cuda vekolin ku yek jê ji kitêba Mehmet Gültekin hatiye wergirtin û wî neqil kiriye ku wî ev varyant di sala 1984an de ji herêma Bazîdê û ji zarê dengbêjek bi navê Xalido ji ser kasetekê veguheztiye.¹¹ Varyanta duyemîn ji herêma Wanê, ji dengbêjek bi navê Ehmed Zeynal ku xelkê Mûradiyê ye hatiye vegirtin ku Perwîz Cîhanî di sala 1989an de ji kasetê vegirtiye û di kovara Sîrwe de çap kiriye.¹² Varyanta dawîn ji aliyê dengbêjek bi navê Baqiyê Xido ve di sala 1987an de li ser kasetek hatiye neşîrkirin û Şahînê Bekirê Soreklî ew veguheztiye metna nivîskî.¹³ Ev varyant aydê herêma Kobanê ye ku ev herêm, herêma destanê ye. Taybetiyeke balkêş ya vê varyantê ev e ku vebêjê wê bi eslê xwe ereb e. Û herêm Kobanî ye ku ev herêm her çendî sed sal berê statuya wê cuda bû jî, ji sed salî vir ve ew girêdayî Sûrî ye û li wê derê kurd û ereb bi hev re dijîn.

Di vê miqayeseyê de em ê li ser esasên derçûnên nasnameya dînî û etnîk, di navbera varyantên ji zarê zarbêjên kurdên êzîdî û zarbêjên kurdên misilman de bikin. Her wiha varyantek li ber destê me heye ku zarbêjê wê kurdekî bi eslê xwe ereb e. Em ê vê varyantê jî cî bi cî tevî nava miqayeseyê bikin.

1.1. Varyantên Kurdên Êzîdî

Di pêwendîya berhemên folklorî de taybetiyeke girîng ya civaka êzîdîyan ev e ku; ew di her rewşê de mohra xwe ya etno-dînî li berhema folklorê dixin û ev reflekseke nasnameyî ya vê civakê ye. Digel ku wekî dîskûrseke polîtîk, carina di nava civaka êzîdîyan de tê dîtin ku ew xwe ji civaka kurd dûr dixin heta xwe kurd nahesibînin jî, wekî ku carina di bêjara polîtîk ya êzîdîyên herêmên Kafkasya û Şengalê tê dîtin, dema ku em berê xwe didin berhemên folklorî tê dîtin ku rewş ne wiha ye. Di berhemên folklorî de

em dibînin ku; digel ku di fokûsa xwe ya etno-dînî de ew çend bi israr in jî, ew bi taybetî di destan û vegotinên ku tê de konfliktên netewî hene, xwe di nava tevdehiya netewetîya kurdî de dibînin û ji komên dî yên nava kurdan bêtir xwedî dîskûrseke etnîk û netewî ne.

Di Destana Derwêşê Evdî û Edûlê de jî, ev xwe bicîhkirina etnîk-netewî ya civaka êzîdî derdikeve pêş me. Di varyantên vê destanê de ku ji nava civaka êzîdî hatine berhevkirin (çi ji herêma Şengalê û çi jî ji herêma êzdiyên Kafkasyayê), bûyerên ku di destanê de derbas dibin wekî bûyerên ku di navbera du neteweyan de (ereb û kurd) an jî sê neteweyan de (ereb, turk û kurd) derbas dibin tene teqdimkirin. Lê di varyantên nava kurdên misliman de ev rewş bêtirî di konteksta jiyana eşîrî û konfliktên eşîrî de hatiye pêşkêşkirin. Tê xuyakirin ku kurdên êzîdî, destan an jî vegotinên gelêrî, yên ku taybetiyeke wan ya dînî-bawerî heye, dema ku li xwe adapte dikin, taybetiya wan ya dînî paş ve didin û taybetiya wan ya etnîk-netewî derdixin pêş. Ev helwesteke derûnî-civakî ye. Ji aliyek ve, ev tê vê wateyê ku civaka kurdên misilman xwe çendî di nava dîskûrseke dînî de îfade bike, ew çend rê li pêş civaka kurdên êzîdî tê girtin ku ew xwe di nava vê civakê de bi cih bike. Ev rewş di heman demê de xetereyek li ser hebûna civaka êzîdî jî peyda dike. Lewma ew berhemên folklorê yên di vê mecrayê de, bi israr ji konteksta dînî derdixin û di konteksteke etnîk-netewî de şîrove dikin. Ev yek di heman demê de daxwaza wan ya xwe bicîhkirina di nava nasnameya kurd de jî dide der.

Di varyanta birayên Celîl de hê di destpêka destanê de ev fikriyat xwe dide der. Destpêka destanê bi vî rengî ye:

*“Bavê Derwêş, Evdî bû. Derwêş hê tinebû. Evdî şivanê Zor Temir Paşayê Millî bû. Hafîrê Gêşî û Ecîl Brahîm- ew Milî axê Kîka û Milla bû. Kîka û Mila kurd bûn û Gêsa ereb bûn.”*¹⁴

Di hin varyantên dî de, wekî eşîrên êzîdiyan, navên Şerqî û Dîna jî derbas dibin lê di vê varyantê de êzîdî xwe di nava eşîra Milî de dibînin. Lewre dema ku şêxê ereb ji Evdî re dibêje: Tu êzîdî yî, em misliman in. Tu nekeve navbera me. Evdî wiha bersîv dide jê re:

*“Apo, erê bira ez êzîdî me, bes ez eşîra Zor Temir Paşayê Milî me.”*¹⁵

Ji vê dîskûrsê em têdigihên ku, di vê varyantê de êzîdî xwe di nava eşîra Milî de û li hember ereban li kêleka kurdên misilman dibînin. Ji xwe di hemî varyantan de ku ji zarbêjên êzîdî hatine berhevkirin, heman bêjar heye. Wekî mînak di varyanta Xeyrî Şengalî de ku ji herêma Şengalê hatiye berhevkirin heman pasaj bi vî rengî ye:

*“Wextekî Huweyd Begê Gêşî, mezinê Gêsa bû û Çilî Brahîm mezinê tîrka bû. Her dû hîzbek bûn û Şerqîya û Dîna û Mila hîzbek bûn.”*¹⁶

Di vê varyantê de vebêj, ereb û tirkên wekî aliyek û eşîrên kurdan yên wekî Milî, Şerqî û Dîna jî wekî aliyê kurd nîşan dide. Şerqî, eşîra Derwêşê Evdî ye. Di varyanta Şengalê ya ku di xebata Ömer Uluçay de hatiye çapkirin de jî heman meyl derdikeve pêş me.

*“Paşayê Milan dibêje, ‘bira werin bin konê min.’ Zor Temir Paşayê Milan, Evdî û êla wî qebûl dike. Paşa dibêje: Ez dixwazim ji mêvanê xwe re bikim çend şorane/Me dil heye bi Şerqîyan re bikin biratî û sozane/Em tev kurd in weke bira ne.”*¹⁷

Balkêş e ku di varyantên nav kurdên misliman de, bi destanê re têkildar behsa tirkên nayê kirin lê di gelek varyantên êzîdiyan de em dibînin ku tirk jî li kêleka ereban daxilî nava şer bûne. Ev bichikirina politîk, di Destana Kela Dimdim de jî derdikeve pêş

me. Her çendî ku di piraniya varyantên Kela Dimdim de, tirk wekî mutefikên potansiyel yên kurdan xuya dikin jî, di varyantên zarbêjên êzîdiyan de, tê dîtin ku kurd li hember tirkên jî serî hildidin.¹⁸ Ev yek xaleke balkêş e. Wekî meyleke derûnî-civakî ya êzîdiyan derdikeve pêş me. Ew bi rêya vê destanê mesaj didin kurdên misliman ku dijaminên wan li hember wan her tim îtîfaq dikin û lazim e kurdên êzîdî û kurdên misliman jî heman îtîfaqê bikin. Wekî mînak di varyanta Xeyrî Şengalî de vebêj neqil dike ku kengê kurdên êzîdî ji ber hin neheqyan, ji kurdên misliman dûr dikevin hingê dijaminên wan dibin yek û êrîş dibine ser wan.

“Çilî Brahîm mezinê tirka bû. Selefek siwara xwe helgirt, hate mala Efîrê Gêşî, gotê: Efîr. Efîr gotê: Yela xêr e? Vê derengiyê. Çilî Bîrahîm go: Bira mizgîniya mi li te! Şerqiya (eşîra êzîdiya) û Mila bar kir (ji hev cuda bûn). Em ê cerdeke giran kar kin û em ê çîn Mila din. Em ê heyfê kevin û nû ji Mila bin. (Efîr, şert datîne ber Çilî Brahîm ku dê têkelî eşîra Şerqiya nebin.) Çilî Bîrahîm gotê: Bira Şerqiya û Dina (her du eşîrên êzîdî) bar kiriye, Mila safî mayîne. Em ê cerdekê li Mila kin. Em ê heyfê kevin û nû ji Mila vekin û ya me û Şerqiya Xudê kerîm e heta rojeke wan jî heye.”¹⁹

Di heman varyantên êzîdiyan de tê dîtin ku ereb û tirk dema ku êrîşê kurdan dikin *Kitêba Pîroz*, *Quranê* ji xwe re dikin al û wisa êrîş dikin.

“Ecîl Brahîm milûkê wan e

Hafîrê Gêşî bêyreqdarê wan e

Li ber xwe danîne Qurana ezîmşan e

Teva sond dixwar bi ezîmşan e

Emê hucûmek bidine ser Kîka û Milan e”²⁰

Ev pasaj di varyanta Celîlan de çend caran dubare dibe. Di varyanta ku di pirtûka Ömer Uluçay de derbas dibe ku ji herêma Şengalê hatiye berhevkirin de jî heman fokûs heye.

*“Milîno, sibeyê bila dengê min bê we tevan! Dijminên we li hev kom bûne wekî wawik û mawikên devê çeman. Tirk û Gêsan ji hev re **sond xwarine bi kitêb û Qurana** ku kuştina wan heye lê bêtal talan û namûsa Milan vegera wan tune.”²¹*

Di varyantên ku ji zarbêjên êzîdiyan hatine neqilkirin de, tê dîtin ku ereb û tirk dema ku êrîşê kurdan dikin, bi bêjareke dînî û wekî ku kurd ne misliman bin tevdigerin. Bêguman ev nêrîna êzîdiyan e lewre ew naxwazin ku civaka kurd li derdora bêjara dînî bi civakên ereb û tirk re hevkarîyeke dînî bikin. Eger ku ev hevkarîya dînî, di nava ereb, tirk û kurdan de çê bibe, hingê ne pêkan e ku êzîdî di nava vê îtîfaqê de ji xwe re cihek bibînin. Ew li derveyî vê û bê parastin û di binê xetereya man û nemanê de dimînin. Lê di heman demê de îşaret bi rastiyeke dîrokî jî dike ku ev rewş li hember kurdan hatiye bikaranîn. Ji aliyek ve eger ku kurd bi hevkarîya dînî bi ereb û tirkên re îtîfaqê bikin, hingê xetereyeke mezin li ser hebûna êzîdiyan pêk tê. Ji bo vê yekê hem di Destana Kela Dimdimê de û hem jî di Derwêşê Evdî de, zarbêjên êzîdî ala bêjara netewî bilind dikin û hewl didin ku kurdên misliman û kurdên êzîdî li hember bêjara serdest ya dînî ya ereb û tirkên, bi bêjara netewetîya kurdan bersivê bidin. Lewre anca hingê ew dikarin li hember êrîşên tundrew yên dînî ji xwe re baneke ku parastinê dide wan çê bikin ku ev dîskûrsa netewîtiyê ye.

“Bila xwîna te birjihe ser erdê kurdan e

Ta ku Gêsan bizanin xwîna kurdan ne erzan e

Bavê Etman; ez te nakujim

Te bidim xatirê Tawisî-Melek sund êzdiyan e

Lê ez ê birînekê li canê te bikim,

Tu ji bîr nekî mêraniya me kurdan e²²

Di varyanta Xeyrî Şengalî de jî heman bêjar derdikeve pêş me. Di nava diyardeya jiyana eşîrî û dînî de, navenda propagandatîf ya vegotinê bêjara netewî ye.

“Hinga digo şerê Kîka û Gêsan e

Li piştê wane Dewletê Elî Osman e

Dîsa çi beytar û ala wane dane ser me kurdan e

Lê wey lê mire ketanî dilêrê min ketiye

Şer ketiye ser d(ç)îwarê me kurdan e²³

Di varyantên nava êzîdiyan de, di asta nasnameyî de du temayên bingeîn hene ku mesaja destanê an jî temsîl û protestoyên nasnameyî xwe di wir de didin der. Yek jê wekî ku me li jorê îfade kir, êzîdî di varyantên xwe de hewl didin ku destanê ji zemîna konfliktên eşîrî bikêşin zemîna konfliktên neteweyî. Ji bo vê di radeya herî bilind de dîskûrsa netewî bi kar tînin û di van varyantan de bêjara kurd û Kurdistanê gelek berbelav e.

Temayeke dî ya girîng jî konfliktê navbera kurdên misliman û kurdên êzîdî ye. Di vê nuqteyê de em protestoyeke aşkera ya etno-dînî ya êzîdiyan li hember kurdên misliman dibînin. Wekî ku me di beşa destpêkê de jî diyar kiribû, ji bo nasnameyên etnîk, parastina hafizayê xaleke gelekî girîng e. Ev hafizaya koltîf ku lazim e di hemî endamên vê koma biçûk ya etnîk de were parastin, di heman demê de hîsa hevpar ya komî jî ava dike. Kurdên êzîdî, her tim ji nêrîna kurdên misliman ya di heqê wan de bê zar in. Lewre ev nêrîn bi giranî bi motîfên dînî rapêçayî ye û êzîdiyan wekî ‘kafir’ an jî ‘şeytanperest’ dibîne. Ji xwe em vê dîskûrsê di varyantên kurdên misliman de dibînin ku ji bo Evdî wiha tê gotin:

“Eslê te êzdî ye, pîrê te Şeytan e.”²⁴

Di hemî varyantên deverên êzîdiyan de, beriya ku Gêsiyên ereb êrîşê kurdan bikin, di navbera bavê Derwêş, Evdî û Temir Paşayê Milî de ji ber meseleya qîzwestinê aciziyek çê dibe û bavê Derwêş, warê xwe terk dike.

“Evdî sekinî li himberî Paşayê Milan e

Go: Paşa! Dema şer û cengan e

Em tev kurd in, egîd in, bira ne

Dema tirs ji ser we hat wergeran e

Ez êzdîkî bi du quruş û nîva me

Te soza xwişka xwe Rahmê

De min bi soza mêran e

Çima te xera kir soza kurdan e²⁵

Di varyanta Xeyrî Şengalî de, sebebê ji hev cudabûna kurdên êzîdî û misliman, bi rengê cuda tê neqilîkirin. Li gorî vê varyantê beriya ku Gêsi êrîşê bikin, rojekê Evdî û Temir Paşa di geştê de rastê Efirê Gêsi û zilamên wî tên. Paşa pir ditirse û Evdî bi şerekî lehengî wî ji wê derê xelas dike. Lê demê şûnde Paşa vê jibîr dike û li dîwana xwe heqaret li êzîdiyan dike û li ser vê yekê Evdî û kurê xwe Derwêş biryar didin ku konê xwe rakin.

"Rojekê li dîwana Temir Paşa, xelqê kire qala Derwêş û medhê wî kirin. Gotin: 'Filan rojê Derwêş hewe kire û filan rojê hewe kire.' Temir Paşa go: 'Hoo... Hema hûnê Şerqiya dipesinîn. **Ê bi xwedê Şerqiya xweş dizêt keran e.**"²⁶

Di varyanta Celîlan de jî kêliya tansiyonê ya di navbera kurdên êzîdî û kurdên misliman de, bi heman rengî derbas dibe.

"(Bavê Derwêş) Go: Lawo min sed ji wan kuştin û tev ji ber bavê te reviyane

Min konê Zor Temir Paşa xilas kir ji destê neyaran e

Paşê Zor Temir Paşa çi got? Go: '**Evdî êzdî ye,**

Li Çiyayê Şengalê dibe dizê keran e'

Tu jî ya bavê xo bikî, Zor Temir Paşa, bêbext e emekheram e."²⁷

Tê dîtîn ku di van her du varyantan de jî heman heqaret heye û ev heqareteke navdar e ku li êzîdiyan tê kirin û di heman demê de nasnameya wan ya etno-dînî dike armanc.

Di varyantên êzîdiyan de hem di meseleya Bavê Derwêş, Evdî de ku dixwaze bi xwişka mîr ya bi navê Rahmê re bizewice û mîr vê qebûl nake û hem jî di meseleya daxwazkariya Evdî de ku dixwaze bi Edûlê re bizewice, cudanihêrîna dînî derdikeve pêş me. Di bûyera bavê Derwêş de, kurdên misliman vê yekê naxwazin lê di bûyera Derwêş de, kurdên êzîdî jî bi tundî li hember zewaca Derwêş in. Lewre di nava civaka êzîdiyan de qedexeyeke gelekî bihêz heye li ser zewaca bi mirovek jî dînekî din re. Ev yek di heman demê de hewla parastina demografyaya koma etnîk jî îfade dike.

"Go Derwêş dil ketibû Edlê. **Pa vêca bi qanûna me êzdiya, kêr nayê êzîdî jineke bisilman bibe.** Derwêş êzdî bû û Edlê bisilman bû."²⁸

Bavê Derwêş, li hember zewaca wî dertê. Derwêş ji bo ku destûrê bigire, diçe Şengalê cem Babê Şêx de ku destûra zewaca bi Edlê re jê werbigire.

"Çû dîwana Babê Şêx û kêfa Babê Şêx jê re hat bi qedr û merîfet. Bira rabû li ba Babî Şêx beyitî (?) li wê şivê. **Babî Şêx gotê: Kurê min Edlê kêrî te nayê, ê bisilman e.** Çavê reş sipî nabe. Her Derwêş gotê: Mi divê ti li mi helal kî. Babî Şêx qebûl nekir. Gotê: Heke mi li te helal kir, ez ê li gelekê dî helal kim."²⁹

Derwêş her çendî israr dike jî, ji Babê Şêx destûrê wernagire lê ew jî rêya xwe venagere û terka Edlê nake. Di varyanta Uluçay de jî ku ji herêma Şengalê hatiye berhevkirin heman tema heye û hem bavê Derwêş û hem jî Babê Şêx destûr nadin ku Derwêş bi Edlê re bizewice.

"Derwêş:

Derdê min derdekî giran e

Derdê min evîn û eşqa dilan e

Evîndara min qîza Paşayê Milan e

Bavê min axayê Şerqiya û Dînan e

Mêrekî dîndar û şikestiyê ocaxan e

Rê nade evîna me her duwan e

Ez êzîdî me, ew jî misliman e

Babê Şêx:

Kurê mehra qîza Milan li te nabe

Qapî ji bo vê yekê venabe

Derwêş:

*Babê Şêx bizane, derdê evînê derdekî giran e
Eşq bi xwe jî bi emrê Yezdan e
Ez ê bişkînim qapiyê olan
Ez ê ji xwe re biguhêzim qîza Milan e*³⁰

Di van her du varyanatan de tê dîtîn ku hem bavê Derwêş û hem jî îradeya dînî bi navê *Babê Şêx*, li hember zewaca Derwêş ya bi keça misliman re dertên û ev yek hem temsîla tansiyona di navbera kurdên êzîdî û kurdên misliman de dike û hem jî ji aliyê êzîdiyan ve hewla parastina demografiya koma etno-dînî dike. Di varyanta Şengalî de em dibînin ku Edlê dixwaze vê qedexeyê bi guhertina dînê xwe ji holê rake.

*“Belê wez ê Edla qîza Zor Temir Paşayê Milî me
Wez ê li ser devê rê û dirba rûniştî me
Belê heke tirsî mi ne ji bab û birakê mi be
Min ê gotiba ez li ser heft babê xwe de êzdî me*³¹

Tê dîtîn ku di Destana Derwêşê Evdî û Edûlê de, ji bo civaka êzîdî sê tema hene ku ji bo her yekê ji wan, helwesta civaka êzîdî, bi qandî ku di metnên destanê de derdikeve pêş me, ser bi xwe ye. Temaya yekem nakokiya netewî ye ku di navbera neteweyê kurd û neteweyên tirk û ereb de ye. Digel ku di varyantên kurdên misliman de nakokî ne bi vî rengî be jî, metnên li nava civaka êzîdî vê temayê di radeya herî bilind de derdixin pêş û di vê nakokiyê de xwe di nava neteweyê kurd de wekî komeke etno-dînî bi cih dikin. Ji bo ku karibin xwe wekî komeke etno-dînî di nava neteweyê kurd de bicerh bikin, çawa ku di mînaka Kela Dimdimê de jî derdikete pêş me, lazim e dîskûrsa ku li ser tansiyona vegotinê serdest e ne dînî be lê netewî be. Lê balkêş e ku di varyantên kurdên misliman de ev ne temayeke bingeîn e. Kurdên misliman, bi baldarî, nakokiyê di asta eşîrî de şîrove dikin û metna destanê li ser vê bêjarê însa dikin.

Temaya duyemîn, nakokiya etnîk e ku ev di navbera kurdên êzîdî û kurdên misliman de ye. Kurdên êzîdî, her çendî di rojên teng de li kêleka kurdên misliman cih digirin jî, her tim û bi rêya vê metnê jî, bi bîra wan dixin ku di navbera wan de cudahiyek heye û ew di parastina vê cudahiyê de bi îsrar in. Lewre di her prosesa destanê de motifên xwe yên dînî derdixin pêş, wekî; *Melekê Tawîs*, *Lalişa Nûranî*, *Êzdîxan* û hwd. Her tim bi bîra civaka kurdên misliman dixin ku, ew li wan neheqî dikin û qîmetê nadin wan û wan wekî xwe qebûl nakin. Yek ji mînakên derçûna vê temayê, meseleya zewaca Derwêş û Edûlê ye. Li vê derê her du civak jî li hember vê derdikevin lê bi taybet otorîteyên dînî yên êzîdiyan vê yekê qebûl nakin. Ev yek jî bi endîşeyên nasnameya etno-dînî ve girêdayî ye. Lê di varyantên nava kurdên misliman de em dibînin ku bi rengekî balkêş wekî ku di destanê de konfliktêke bi vî rengî tune ye tevdigerin. Êzdîbûna Derwêş û Evdî wekî meseleyeke pir detay derdixe û heya ku ji vebêjan tê xwe ji vê temayê dûr dixin.

Temaya dawîn; temaya evînê ye û ev dînamîka herî xurt ya destanê ye jî. Li vê derê endîşeyeke bingeîn ya civaka êzîdî rû dide ku ev jî bi nasnameya wan ya etno-dînî ve girêdayî ye. Êzîdî, dizanin ku ew li hember kurdên misliman kêmar in û eger civaka wan û ya kurdên misliman bi rêya zewacê li nava hev bikeve, ne pêkan e ku ew taybetmendiya xwe ya demografîk berdewam bikin û ev yek jî xetereyê li ser hebûna wan ya etno-dînî çêdike. Lewre ew ji civaka kurdên misliman bêtir li hemberî zewacên navber-çandî û navber-bawerî dertên. Di hişyariyên Babê Şêx bo Derwêş de, em vê endîşeyê bi halê herî aşkera dibînin. Digel ku maf dide Derwêş jî, dizane ku pêşiya

Derwêş vebike an jî ji bo vê zewacê ji wî re fetwayek derbixe, dê paşê ev rewşa îstîsnaî giştî bibe û mecbûr bimîne ku ji bo herkesê vê yekê pêk bîne. Ev yek jî dê hebûna wan ya demografîk bixe binê xetereyê.

Wekî ku tê dîtin, her sê tema jî bi rengekî bi meseleya etnîsîte û nasnameya dînî ve girêdayî ne û ev yek di heman demê de taybetmendiya îdeolojîk û polîtîk ya vê cureya vegotinên gelêrî nîşan dide.

1.2. Varyantên Kurdên Misliman

Di varyantên herêmên kurdên misliman de, tişta ku pêşî balê dikêşe ev e ku hîç dîskûrseke netewî an jî etnîk nehatiye bikaranîn. Di van hersê varyantên ber destê me de, balkêş e ku yek car jî peyva kurd an jî kurmanç nehatiye bikaranîn. Lê li hember vê têgihên civaka eşîrî bi berbelavî hatine bikaranîn. Ev yek nîşan dide ku kurdên misliman, berevajî êzîdîyan, vê bûyerê an jî destanê di konteksta konfliktên eşîrî de xwendine an jî bi helwesteke polîtîk, dixwazin ev destan di vê astê (düzlem) de bê teqdimkirin. Her wiha bêjareke dînî jî di metna destanan de derdikeve pêş me. Ku li vê derê kurd xwe wekî parçeyê 'umetê' dibînin.

"Bê axawo de rabe

Aqûto de rabe

Maqûlo de rabe

Mîrê min de rabe

Êla me êleke giran e

Mîro bê rab û rav, tiv û tivdîra te nabe"³²

Ev pasaj, hem destpêka destanê ye û hem jî pasaja dubareyê (naqarat) ye ku di varyanta Gültekî de her tim derdikeve pêş me û di heman demê de atmosfera vegotinê jî dide der. Di vir de wekî ku em ji têgihên mîna *axa*, *mîr*, *êl* jî têderdixin, destan bi hêmanên jiyana eşîrî rapêçayî ye. Di vê varyantê de digel ku ji serî heya dawîn fokûsa destanê li ser lehengiyên Derwêş e jî, bi tenê di cihekî de, ew jî ne ji bo şexsê wî lê bi giştî ji bo kesên ku li hember Çîl Osman şer dîkin têgiha *yezîdî* hatiye bikaranîn.

"Awirêkî dide notila awirê gamêşan e

Berê xwe dide kafir Çîl Osman e

Lê kafiro li eresa meydanê notila mûm û şemdan e

Dengek ji xwe re tê, dengê xeybiyan e

Dibê, kuro, qebîla we yezîdiya çîqa nezan e

Ma hûn nizanin çekê li canê Çîlo tevda zirx û pola ne

Sadûnê bira gava dibihîse vê gotina hane

Li ser şûrê xwe dinivîse kelîmê mihemediyan e

Berê xwe dide kafir Çîl Osman e"³³

Di hemî destanê de bi tenê yekcar bêjeya 'yezîdî' hatiye bikaranîn û di ev cure bikaranînê de heqaret heye. Lewre vebêj, civaka êzîdî bi 'nezanbûnê', 'cahiltiyê' sûcdar dike. Divê neyê jîbîrkirin ku di varyanteke herêma êzîdîyan de ne pêkan e ku tiştek wiha derbixe pêş me. Her wiha Sedûnê ku birayê Derwêş e û ew bi xwe jî êzîdî ye, li ser bihîstina vî dengî, 'kelîmê mihemediyan' an jî kelîmeya şahadetê li ser şûrê xwe dinivîse û berê xwe dide Çîl Osmanê ku 'kafir' e. Di vê mînakê de vebêjê misliman di du cihan de sivikahî an jî helwesteke îdeolojîk li hember nasnameya êzîdiyatîyê nîşan daye. Bi taybetî, êzîdiyekî wekî mislimanek teswîrkirin, helwesteke berbalev ya serdestiyê ye jî.

Eger em wiha bifikirin ku êzîdiyek dema ku lehengekî misliman teswîr bike û li ser navê wî bibêje ku got: Ya Melekê Tawis, hingê îronîkbûna rewşê bêtir bê têgihîştin.

Di vê varyantê de hemî temaya destanê hatiye berevajîkirin. Lewre wekî ku me di varyantên nava êzîdiyan de dît, yek ji temaya bingehîn ya vê destanê, di heqê nakokiyên di navbera kurdên misliman û kurdên êzîdî de bû. Û ev nakokî di her prosesa destanê de derdiket pêş me. Ji ber ku Temir Paşa heqaret li êzîdiyan dikir û ji wan re digot 'dizê keran', hemî eşîra Şerqiyan bar dikirin û li ser vê yekê gêsî û tirkan êrîş dibir ser kurdên misliman an jî Milan. Li vê derê, di vê varyantê de em dibînin ku temayeke bi vî rengî tune ye û heta vebêj bi rihetî dikare heqaret li civaka êzîdî bike û wan bi cahilbûnê sûcdar bike. Digel ku yên di meydana şer de şer dikin jî endamên civaka êzîdî ne.

Di varyanta ku Perwîz Cîhanî neşir kiriye de jî heman helwest derdikeve pêş me. Di hemî destanê de peyva kurd yek car jî nehatiye bikaranîn û peyva êzîdî jî bi tenê di kontekstekê de hatiye bikaranîn ku ev e: Bavê Derwêş, Edlê ji Derwêş re dixwaze û ew jî ji ber êzîdbûna wî lê heqaret dikin. Di vê varyantê de jî wekî varyanta jorîn, temaya bingehîn ya destanê evîn e. Temayên dî yên etnîk û netewî, ku di varyantên herêmên êzîdiyan de li pêş in, bi tu rengî dernakevin pêş me.

Meseleya êzîdbûna Derwêş, di konteksta evîna wî ya bi Edûlê re derdikeve pêş me. Balkêş e ku pîrî caran vebêj an jî dengbêj, muameleya kesekî misliman li Derwêş dike û ji axaftinên wî an jî ji xwepênasekirinên wî, em nasnameya wî ya etno-dînî tîna gihîjin. Her wiha di vê varyantê de du karakter hene ku ji welatê Serhedê tîna dibin mêvanê Evdî ku navên wan Seîd û Telhan e. Destan bi wan dest pê dike û diyar e ku ev her du kes ne êzîdî ne. Her wiha roleke girîng bi cih tînin di destanê de û Çîl Osmanê 'gawir' dikujin. Balkêş e ku dema Seîd û Telhan tîne nava êla Miliyan, kes pêşwaziya wan nake û ew jî berê xwe didin konekî dûr ku Bavê Derwêş li wir e. Li vê derê vebêj Bavê Derwêş wekî mislimanekî baş teqdîm dike.

"Kalekî nûranî rûyê wî spî ye li ser çokan e

Diran di dêv de nemanê

Hey lawo îro şaşîkek li serî ye

Tizbiyeke sed û yek lib di dest de ne

Li ser postekî nimêjê rûniştiye

Ji xwe re dikişîne selawat û werdane

Seîd digot:

Telhano bira bajo derê konê hane

Ew konê hanê yeqîn dikim tertîla wî bisilman e³⁴

Di vê teqdîma vebêj de, ji aliyê nasnameyî ve rewşeke balkêş derdikeve meydana. Digel ku vebêj bi dû re qeyd dike ku ew êzîdî ye jî, wî wekî mislimanek baş teqdîm dike û ev yek helwesteke politîk e. Lewre eger ku ev pasaj di varyanteke herêma êzîdiyan de derketa pêş me, wê hêmanên cudakar yên etno-dînî yên êzîdiyan bihatana pêşkêşkirin. Lê êzîdiyekî bi vî rengî teqdîmkirin, di heman demê de tê wê wateyê ku, vebêj naxwaze nasnameya wî ya etno-dînî derkeve pêş û wekî ku bixwaze bibêje: 'Em hemî misliman in ne girîng e ku hin ji me êzîdî ne', helwest nîşan dide. Wekî ku tê zanîn ev helwesteke tehekumî ye ku ji aliyê îdeolojiyên serdest ve her tim tê bikaranîn. Yanê digel ku nasnameya mînor tê zanîn jî, girîngî pê nayê dayîn.

Di vê varyantê de jî peyva kurd an jî kurmanç nehatiye bikaranîn û bêjara destanê bi temamî hêmanên civaka eşîrtiyê didin der.

***“Go lawo tu nizanî ew kona konê Mîrê Milan e
Sêsed mêr tê de rûniştine li hundirê konan e
Her yek reîsê êlekê, di kon de rûniştine
Ji hev re bi xeber dane
Belê go: Lawo ji Mîrê Mila re hatiye
Kaxeza gawurê Çîl Osman e”³⁵***

Dema ku Seîd û Telhan li Bavê Derwêş dibin mêvan, (di dirêjahiya destanê de bavê Derwêş wekî Şêx Evdî tê binavkirin), Evdî ji wan re derdê xwe dibêje.

***“Lawo em jê qehirîne naçin nava êla wane
Lê belê ez ji we re bikim salixan e
Îsal heft sal e, dilê Derwêş
Li Edûla qîza Mîrê Mila de ne
Ez diçime xazgîniyê Edûlê, ji mi re dibêjin
Eslê te êzîdî ye, pîrê te şeytan e”³⁶***

Di vê pasajê de vebêj, di risteyekê de hem pênaseyeke heqaretî ji bo êzîdîyan bi kar tîne ku ji wan re dibêje ‘pîrê te şeytan e’ û hem jî rasterast ji Evdî re nabêje tu êzîdî yî lê dibêje ‘eslê te êzîdî ye’. Ev yek girîng e lewre heman vebêj li jorê Evdî wekî mislimanek baş teqdim dike. Ev jî helewesteke politîk ya civakên serdest e, çawa ku di dîskûrsa neteweperestîya tirkî de jî derdikeve pêş me ku ji bo kurdan dibêjin; ‘esil kurd’ [kürd kökenli]. Di vê nêzîkatîyê de ev îma heye ku eslê te kurd be jî tu tirkî. Li gorî vê, heman helwest ji alî kurdên misliman li kurdên êzîdî tê tetbîqkirin. Heman helwestê em di prosesa destanê de di cihekî din de jî dibînin. Dema ku Derwêş biryar dide ku biçê şerê Çîl Osman bike, Edûlê derdikeve pêş wî û wiha jê re dibêje:

***“Digo de were, Derwêşo de were
Lehengo de were, hûto de were
Hey malxerabo bavê mi te dixapîne
Li rêya hat nehatê de dişîne
Dilê mi liyan e, serê dilê mi dêşê
Dilê mi ji dila dilekî del û dîn e
Lawo bi heqîya Xudê be, bavê we bisulman e, kalkê we êzîdî ne
Êla te êleke giran e, hemîn sûnda te
Bi Yezdan re giran e, tîrsa te tunîne.”³⁷***

Di vê epîzotê de em dibînin ku vebêj heman helwesta xwe ya jorîn berdewam dike. Lewre Edûlê, dema ku bang li Derwêş dike dibêje: *Bavê we bisulman e kalkê we êzîdî ne*. Yanê vebêj wekî ku bixwaze bibêje; Derwêş êzîdî nîn e, misliman e. An jî ew esil-êzîdî be jî, niha misliman e. Ev helwesteke dînî û poîtîk e. Lewre di hemî versiyonên destanê de û bi taybet di versiyonên nav êzîdîyan de, meseleya êzîdîbûna Derwêş gelek aşkera ye û ew dema ku şer dike dibêje: “Ya Melekê Tawîs” an jî “Ya Şêşem”. Lê di vê varyantê û di varyantên dî yên nav kurdên misliman de, êzîdîbûna Derwêş yan tê veşartin yan jî wekî meseleyeke ne girîng li serê nayê sekinîn. Heman rewş di epîzoteke dî ya vê varyantê de wiha derdikeve pêş me:

***“Derwêş zivirî cem her sê biran e
Digo: Biran em ê rast derkevin pêşiyê***

*Li para şer e yê pêşiyê qet nizane
Lawo eger em koka wan bînin
Sibê yê bêjin mêrkê bisulman vira dîkin
Îşê bisulmana bi xiyanetî ye,
Bi xiyanetî li me dane*³⁸

Di vê pasajê de em dibînin ku Derwêş bi xwe xwe wekî 'mêrikê bisilman' pênase kiriye. Vebêj li vê derê mudaxeleyeke îdeolojîk-polîtîk li destanê kiriye û wê di çarçoveyê bîr û baweriyên xwe yên dînî de guhartiye. Ev yek di heman demê de nîşan dide ku vegtoninên gelêrî, li gorî çand, etnîsîte û baweriyên cuda, di çarçoveya hêvî û tesewirên wan civakan de, wechên nûh digirin.

Di varyanta Baqiyê Xudo de, di asta dînî û eşîrî ya destanê de guherînek heye. Varyantên ku ji erdnîgariya bûyerên destanê lê qewimîne, hatine berhevkirin; problemên şênber yên civakê bêtir didin der. Her ku vegotin ji cografyaya destanê dûr dikeve ew nakokiyên dînî ku di destanê de rû didin, şolî dibin an jî dikevin dereceya duyemîn û di temaya destanê de guherîn pêktê. Di vê varyantê de ku ji herêmê hatiye berhevkirin, wekî ku di varyantên êzîdiyan de derdikeve pêş me, temaya dînî an jî nakokiya dînî ya di navbera kurdên misliman û kurdên êzîdî de derketiye pêş. Lê girîngiyek dî ya vê varyantê ev e ku, ew ji herêma Kobanê hatiye hatiye berhevkirin û vebêjê destanê bi eslê xwe ereb e lê di nava civaka kurd de dijî. Vê yekê bandorê li vegotina wî ya destanê kiriye.

Di vê varyantê de vebêj di destpêkê de bi rengekî aşkera balê dikêşe ser cudahiya dînî ya di navbera kurdên êzîdî û kurdên misliman de. Dema ku Paşayê Milan qehwa şertê digêrinê û kes newêre rakê, Derwêş radibe û wiha diaxive:

*“Beg û serokê Milano
Serî xwe rakin li me binêrin
We çî re serê xwe berdaye erdê
Em hîro Şerqîyan li bînanî konê we rûniştine
Va şeş meh bûn me bin vî konî nediye
We xwe bi xwe bi hev di re digo
Wê Şerqîyan bînanî vî konî nebînin heta roja mirinê
Ha hîro em li bin kon rûniştine
Wûn çî re serî xwe li me ranakin
Û hîro gulî Edûlê mor
Serfiraza sî û du hezar we yî Milan
Ketî mezat û herraca mêranê, ketî hindirî vê fîncanê
Wûn çî re serî xwe li fîncanê ranakin
We digo kurê Evdoyê Şerqî
Wê bînanî vî konî nebîne
Hîro di ortê we de rûniştî
Piştê xwe dayî dîregî ortê
Berî xwe dayî hêla heremê û jinane
Wûn çî re serî xwe lê ranakin
Wûn li pêş me ne fîncan a wê
Ti karê me bi fîncanê re tune ye
Em Şerqî ne, wûn Milî ne, em êzîdî ne wûn misliman in”*³⁹

Wekî ku ji vê pasajê jî diyar e, vebêjê vê varyantê berevajî varyantên dî, hem yên herêmên êzîdîyan û hem jî yên herêmên kurdên misliman, konteksta destanê bi temamî li ser hêmanên cudakar datîne û cudahiya bawerî û cudahiya eşîrî dixwe navenda temayê.

Di varyantên kurdên êzîdî de jî cudahiya dînî heye û temaya jiyana eşîrî jî heye lê kurdên êzîdî û kurdên misliman di binê baneke firehtir de tene cem hev ku ev ban kurdûna wan e. Û ev dîskûrsa netewî hema bêje di hemî varyantên êzîdîyan de heye.

Di varyantên kurdên misliman de jî cudahiya bawerî paş de dihate xistin heta di hin varyantan de vebêj, wekî ku Derwêş ne êzîdî be lê misliman be tevdigerin. Li şûna dîskûrsa netewî jî, dîskûrsa umetî an jî dînî li pêş bû û di destanê de evîn temaya sereke bû. Lê di vê varyantê de em dibînin ku vebêj jî aliyê pêş de derxistina temayan de tercîheke cuda kiriye.

Di vê varyantê de jî wekî her du varyantên jorîn yek carekî jî peyva kurd an jî kurmanç derbas nebûye. Lê wekî ku di pasaja jorîn de jî xuya dike dîskûrsa civaka eşîrî gelekî li pêş e. Lê di vê dîskûrsê de jî meylekî cudakar hem di asta eşîrî û hem jî di asta dînî de heye. Dema ku Derwêş dibêje: *‘Em Şerqî ne hûn Milî, em êzîdî ne hûn misliman’*, bi tevahî balê dikêşe ser hêmanên cudakar yên di navbera wan û yên dî de.

Di varyantên êzîdîyan de jî ev dîskûrs qismen hebû lê di bana kurdayetiyê de her du kom digihîştin hev. Her wiha Şerqî û Dina wekî du milên eşîra Milan dihatin teqdmîkirin. Heta Derwêş ji bo xwe digot: *Ez eşîra Zor Temir Paşayê Milî me*.

Di vê varyantê de cudahiyeke balkêş ji varyantên dî ev e ku Evdî û Eferê Gêşî heval an jî destbirakê hev in. Wekî ku tê zanîn Gêşî eşîreke ereban e. Di hemî varyantên dî de Eferê Gêşî wekî karakterekî ‘pir xerab’, wekî fokûsa xerabiyên di destanê de li pêş me ye lê di vê varyantê de, fokûsa xerabiyê ne Eferê Gêşî ye lê Çîl Îbrahîmê tirk e (an jî Ecîl Brahîm). Ev xaleke balkêş e lewre di nava erebên herêmê de dijayetiyeke aşkera ya tirkî heye. Lewre di vê varyantê de ku ji herêma Kobanê hatiye berhevkirin û vebêj esil-ereb e, fokûsa ‘xerabiyê’ diguhere û dibe Çîl Brahîmê tirk. Ji xwe di vê varyantê de, bi qandî ku di varyantên dî de qet dernakeve pêş me, tirk an jî bêjara dijayetiya tirkî derdikeve pêşberî me.

“Eferê Gêşî, ew û Dewrêş bi hev re bira ne. Dewrêş, birayê hespê xwe dayî Efer e. Vana li Şengalê berê diçûn hesp diçêrandin. Rokê hev dibûn, ji hev di hezkiribûn û bi hev re bûbûn bira. Kevir bi hev re li Şengalê kiribûn erdê, her yekî kevirekî xwe kiribû erdê. ‘Kînga va kevira me ji erdê derketin,’ go, ‘kevirê me ji hev di qetiyên, wê biratî me ji ji hev biqetîne’”⁴⁰

Beriya şer jî Efer û Derwêş hev dibînin û Efer ji Derwêş rica dike ku ew nekeve şer û jê re soz dide ku dê ew bi xwe here Edûlê jê re bîne lê Derwêş qebûl nake. Digel ku Derwêş qebûl nake jî Efer, di giraniya şer de jî dilê wî li bal Derwêş e û her tim dixwaze alî wî bike.

Dema ku Derwêş bi niyeta şer radike fîncana qehwê, Çîl Brahîm wiha jê re dibêje:

“Yekî serî xwe rakir go: ‘Law berde vê fîncanê!’

Tu min nas nakî?

Ez Çîl Îbramê Begdilî me, Paşê tirkî

Tu meriyakî Şerqî yî, êzîdî yî

Tu nikanî rakî cerd û bêregê me tirk û Gêsan”⁴¹

Wekî ku tê dîtîn, di vê varyantê de bêjara dij-tirk gelekî berbelav e û ev yek ji ber taybetmendiya herêma varyantê û faktora dengbêj e ku ew bi xwe esil-ereb e. Dema ku şer giran dibe, digel ku hemî hevalên wî mirine û ew bi tenê maye jî Derwêş şer dike û di vê kêliyê de dîsa em dibînin ku vebêj bêjara dij-tirk bi rengêkî bi bandor bi kar tîne.

“Serdarê tirk û Gêsan li hev di kom bûn. Egîdê tirk û Gêsan go, ‘Xeyo, em bi vî nikanin, li ser hespê em pê nikanin; wellahî vava bû gurê devbixwûn, kesekî ji me bernadê ne ji tirkan û ne ji Gêsan, wê egîdê me tirkan û Gêsan gîhan bikujê.”⁴²

Di vê pasaja jorîn de em dibînin ku di nava paragrafê de çar çaran peyva tirk û Gêsan hatiye bikaranîn û tirk wekî qebîleyeke newêrek hatine nîşandan.

Derwêş di şer de birîndar dibe û dikeve, hingê xuşka Eferê Gêsi û dûra Eferê Gêsi bi xwe ji tirkan vediqetin û li kêleka Derwêş cih digirin.

“Li hemberî toda Zîhrê Xatûnê, xweyînga Eferê Gêsi –Tode, yanî Erebi jê re dibêjin Huddec; li ser piştê delûlan girê didin, ji qîzan re- Wexta ku Dewrêş kete xwarê, dibê tirkan hatinêkê, Zîhrê xwe ji ser todê çen kire ser Dewrêş û banê tirkan kir go: ‘Va kete alî min, dest jê berdin!’ Dibê tirkan şora Zîhrê negirtin, di bin wê de dîsa lêxistin. Wê çaxê Zîhrê ban kir, banê Efer kir go: ‘Efer birawo, dilê mi liyan e! Tirkan pêle rûyê Gêsan kirin. Bi ça min, vayî di bin mi de tû û wî bra ne; li Sêrega Çiyayê Şengalê we bi hev di re kevir berdane erdê, wûn bûne bra! Vava wek brakî minî ji dê û bavan e. Tu hîro nabînî tirkan di bin mi de li Dewrêş dixine. Dibê wê çaxê Efer banê Gêsan kir, go: ‘Gêsanno! Ji tirkan biqetin, tirkan merîne xayîn in, rûyê me şkenandin!’ Dibê li ser vê yekê, ku tirkan di bin Zîhrê de li Dewrêş xistin, tirkan û Gêsan ji hev diqetiyên û li hemberî hev disekiniyan, dikin li hev dixînin.”⁴³

Faktora vebêj û taybetmendiya herêma varyantê di vê pasaja jorîn de bi temamî aşkera dibe. Digel ku di destpêka destanê de peyvên tirk û Gêsi her tim bi hev re dihate bikaranîn, êdî Gêsi jî xwe ji aliyê tirkan vedikêşin û peyva tirk ku dibe fokûsa xerabiyê ya di destanê de, bi tena serê xwe tê bikaranîn. Vebêj dîsa balê dikêşe ser destbiraktiya Efer û Dewrêş û sadiqbûna Efer ya ji soza xwe re. Her wiha vebêj li vê derê têgiha Erebi jî di nava rewşeke pozîtîf de bi kar tîne. Yanê xuşka Efer jî wekî alîkarê Derwêş derdikeve meydanê û tirk wekî objeya nebaşiyê li meydanê ye. Ev pasaja jorî bi serê xwe meylên etnîk û nasnameyî yên di vê varyantê de didin der û nîşanî me didin ku temayên destanan li gorî faktora nasnameya etnîk ya vebêj û taybetmendiyan herêmî çawa diguherin.

Encam:

Wekî ku me di vê vekolînê de dît, metnên folklorî ne metnên sabît û neguhêrbar in. Ew di çarçoveya hin diyardeyan ku bi çand û erdnîgarîyê ve girêdayî ne, tuşî guherînan dibin û di her herêmeke çandî de bi serê xwe pêş dikevin. Ev guherînên çandî-civakî dibe ku di çarçoveya çanda madî û manewî ya wê herêmê de bin û dibe ku di çarçoveya serborîyên civakê yên rabirdûyê û texeyulên wan yên dahatûyê de bin.

Tê dîtîn ku vegotinên gelêrî û bi taybetî jî destan, di her astê de gelekî taybetmendiyan civakê didin der. Di sehaya folklorê de ev taybetmendî heya niha bi piranî di asta çand û erdnîgarîyê de hatine vekolîn. Lê di encama vê vekolînê de jî diyar e ku nasnameya etnîk û dîn-bawerî jî di nava berhemên folklorî de wekî temsîlên giring yên civakî cih digirin. Civak, bi taybetî jî civakên etno-dînî yên wekî civaka kurdên êzîdî, folklorê wekî platformeke veguhêz dinirxînin û bi rêya van berheman îdîayên xwe yên

nasnameyî û etno-dînî neqil dikan. Ev neqil ji du aliyan ve xwedî wate ye. Yek jê, aliyê wê yê ku xîtabê koma xwe dike û ya dî jî aliyê wê yê ku xîtabê komên dora xwe an jî hemberî xwe dike. Herwiha berevajîyê hin îdîayan, ev proses, prosesêke xwezayî ye. Ne girêdayî sazî û organîzasyonên netew-dewletî ye. Ev ramanek an jî hişmendiyeke kolektîf ya komên civakî bi xwe ye.

ÇAVKANÎ:

- Celîl, Celîlê-Celîl, Ordîxanê (2013), *Zargotina Kurda 1*, Weşanên Aram, Çap. 3. Amed (2013), *Zargotina Kurda II*, Weşanên Aram, Çap. 3. Amed
- Celîl, Ordîxanê (2016), *Dimdim, Kürt Kahramanlık Destanı*, Avesta Yayınları, Çev. İbrahim Kale, 2. Baskı, İstanbul
- Çobanoğlu, Özkul (2012), *Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş*, Akçağ Yayınları, 6. Baskı, Ankara
- Dundes, Alan, 'Halk Bilimi Çalışma Yöntemleri', *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar II*, Geleneksel Yayınları, Çev. Ayşenur Nazlı.
- Gültekin, Mehmet (2013), *Zargotina Kurdên Serhedê*, Weşanên Avesta, Çap I, Stenbol
- Propp, Vlademir, *Folklor, Teori ve Tarih*, Avesta Yayınları, Çeviren, Necdet Hasgöl-Tolga Tanyel, 1. Baskı, 1998, İstanbul.
- Şengalî, Xeyrî (2011), *Li Çiyayê Şengalê Qebqeba Kewê Nêre*, Bergî Yekem, Weş. Enstîtuya Kelepûrên Kurdî-Senterî Duhok, Çap. I, Duhok
- (2011), *Li Çiyayê Şengalê Qebqeba Kewê Nêre*, Bergî Duyem, Weş. Enstîtuya Kelepûrên Kurdî-Senterî Duhok, Çap. I, Duhok
- Uluçay, Ömer (2012), *Destana Dewrêşê Evdî*, Weşanên Dîwan, Çap I, Stenbol

Perawêz

- ¹ Ev gotar wekî beşeke tez min ya doktorayê ye ku di sala 2020an de li Zanîngeha Bigolê, di Beşa Ziman û Edebîyata Kurdî de hatiye temamkirin. Di çarçoveya vê xebatê da hin guhertin û lêzêdekirinên biçûk tê de hatine kirin.
- ² Lutz Rohrich, 'Halk Anlatısı Araştırmasında Anlam Arayışı', *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar I*, (Ed. Öcal Oğuz û yd.), Geleneksel Yayınları, Çev. Kürşat M. Korkmaz, 3. Baskı, 2006, Ankara, r. 153-154.
- ³ Richard Bauman, 'Halk Biliminin Farklı Kimliği ve Sosyal Tabanı', *Halk Biliminde Kuramlar Ve Yaklaşımlar II*, Geleneksel Yayınları, Çev. Feridun Çotire, r. 41.
- ⁴ H.b., r. 41.
- ⁵ H.b., r. 46.
- ⁶ A. Dundes, 'Halk Bilimi Çalışma Yöntemleri', *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar II*, Geleneksel Yayınları, Çev. Ayşenur Nazlı, r. 58.
- ⁷ Vlademir Propp, *Folklor, Teori ve Tarih*, Avesta Yayınları, Çeviren, Necdet Hasgöl-Tolga Tanyel, 1. Baskı, 1998, İstanbul, r. 9-10.
- ⁸ Celîl, Celîlê-Celîl, Ordîxanê (2013), *Zargotina Kurda 1*, Weşanên Aram, Çap. 3. Amed
- ⁹ Şengalî, Xeyrî (2011), *Li Çiyayê Şengalê Qebqeba Kewê Nêre*, Bergî Yekem, Weş. Enstîtuya Kelepûrên Kurdî-Senterî Duhok, Çap. I, Duhok
- ¹⁰ Ömer Uluçay vê versiyonê ji xebata Amer Çelilk, Derwêşê Evdî, Evîndar û Qehreman (2006), wergirtiye.
- ¹¹ Mehmet Gültekin, *Zargotina Kurdên Serhedê*, Weş. Avesta, Çap I, 2013, Stenbol, r. 124-136.
- ¹² Ö. Uluçay, *Destana Dewrêşê Evdî*, r. 223-257.
- ¹³ H.b. r. 267-296.
- ¹⁴ C. Celîl-O. Celîl, *Zargotina Kurda I*, r. 279.
- ¹⁵ H.b., r. 286.
- ¹⁶ X. Şengalî, *Li Çiyayê Şengalê Qebqeba Kewê Nêre*, Bergî Yekem, r. 276.

- 17 Ömer Uluçay, *Destana Dewrêşê Evdî, Tehlîl-Tesnîf-Kilam*, Weş. Dîwan, Çap I, 2012, Stenbol, r. 183.
- 18 Celîl, Ordîxanê (2016), *Dimdim, Kürt Kahramanlık Destanı*, Avesta Yayınları, Çev. İbrahim Kale, 2. Baskı, İstanbul
- 19 X. Şengalî, *Li Çiyayê Şengalê Qebqeba Kewê Nêre*, Bergî Yekem, r. 284.
- 20 C. Celîl-O. Celîl, *Zargotina Kurda I*, r. 280.
- 21 Ö. Uluçay, *Destana Dewrêşê Evdî*, r. 188.
- 22 Ö. Uluçay, *Destana Dewrêşê Evdî*, r. 200.
- 23 X. Şengalî, *Li Çiyayê Şengalê Qebqeba Kewê Nêre*, Bergî Yekem, r. 348.
- 24 Ö. Uluçay, 'Varyanata Serhedê' (Ji aliye Perwîz Cîhanî ve hatiye weşandin), *Destana Dewrêşê Evdî*, r. 231.
- 25 Ö. Uluçay, *Destana Dewrêşê Evdî*, r. 203-204.
- 26 X. Şengalî, *Li Çiyayê Şengalê Qebqeba Kewê Nêre*, Bergî Yekem, r. 279.
- 27 C. Celîl-O. Celîl, *Zargotina Kurda I.*, r. 282.
- 28 X. Şengalî, *Li Çiyayê Şengalê Qebqeba Kewê Nêre*, Bergî Yekem, r. 310.
- 29 H.b., r. 312-313.
- 30 Ö. Uluçay, *Destana Dewrêşê Evdî*, r. 187.
- 31 X. Şengalî, *Li Çiyayê Şengalê Qebqeba Kewê Nêre*, Bergî Yekem, r. 329.
- 32 M. Gültekin, *Zargotina Kurdên Serhedê*, r. 124.
- 33 H.b., r. 133.
- 34 Ö. Uluçay, *Destana Dewrêşê Evdî*, r. 228.
- 35 H.b., r. 229.
- 36 H.b., r. 231.
- 37 H.b., r. 244-245.
- 38 H.b., r. 250-251.
- 39 Ö. Uluçay, *Destana Dewrêşê Evdî*, r. 270.
- 40 Ö. Uluçay, *Destana Dewrêşê Evdî*, r. 275.
- 41 H.b., r. 272-273.
- 42 H.b., r. 292.
- 43 H.b., r. 293.

EPIC OF DERWÊŞÊ EVDÎ AND EDÛLÊ FORM THE PERSPECTIVE OF ETHNIC AND RELIGIOUS ATTITUDES

Abstract:

National epics are very important in the expression of social identities that we gain insights into society through research on them. This type of knowledge, although not based on historical documents, is in some way show us the emotional tendencies, hopes, perceptions of the past and future of that social group. As religious, social classes, gender, and ethnic groups emerge within society, so we see that folklore narratives reflect this diversity of society. Each folk epic, contains many social characteristics both from its own time and before its own time and transmits them to the future. Therefore the study of folk epics is also a study of society. Through reading and analytical research on these texts we also gain a lot of information about the reflexes of that society. In this study, we will look at some variants of the Epic of Derwêşê Evdî and Edulê and try to show how these types of folklore texts become the subject of societal claims of identity. These variants that we will examine in our study were compiled from the Kurdish Muslim community and the Yezidi Kurds.

Keywords: *Folklore, epic, kurd, êzîdî, ethnicity, religion, identity.*